

ВІДГУК

офіційного опонента, доктора педагогічних наук, професора

Безкоровайної Ольги Володимирівни

на дисертаційне дослідження Сухопари Ірини Геннадіївни

«Формування толерантності у молодших школярів у позаурочній діяльності», подане на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.07 – теорія та методика виховання

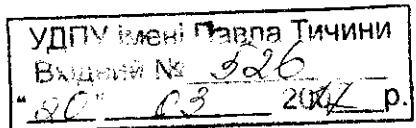
В умовах реформування системи освіти, активного розвитку міжнародних відносин та зростаючої глобалізації суспільства актуальним постає питання виховання активної, гармонійної, толерантної особистості, здатної перебувати в багатонаціональній та полікультурній навколошній дійсності. Це є складна й багатогранна проблема, розв'язання якої можливе при формуванні якісно нового рівня культури міжетнічних відносин.

З огляду на це вважаємо, що дисертаційне дослідження Сухопари Ірини Геннадіївни є актуальним за темою, змістом і способами вирішення важливої педагогічної проблеми, пов'язаної з формуванням толерантності у молодших школярів у позаурочній діяльності.

Автор переконливо аргументує свій науковий пошук аналізом актуальності поставленої проблеми, наявністю низки суперечностей і недостатнім рівнем її вивчення в професійно-педагогічному плані.

Важливо відзначити, що дисертаційне дослідження є складовою наукової теми кафедри початкової освіти Педагогічного інституту Київського університету імені Бориса Грінченка «Нова стратегія професійної підготовки вчителя початкової школи в умовах євроінтеграції» (державний реєстраційний № 011U002963).

Варто виділити методологічно правильно побудовану мету, об'єкт і предмет дослідження. Дисертаційне дослідження відзначається чіткістю й науковою виваженістю в постановці завдань.

Таким чином, вибір теми дисертації, опрацювання, уточнення й обґрунтування використованого науково-поняттєвого апарату, а також кваліфікований рівень висвітлення досліджуваної проблеми і спроможність автора до аналізу стану її розробленості у теоретичному, методологічному та методичному аспектах, а також правильна зорієнтованість дисертантки у педагогічно-практичній діяльності підтверджують її високу професійну компетентність і сформовану готовність до високоякісного проведення самостійних наукових досліджень й узагальнення їх результатів.

Рецензовану роботу вигідно вирізняє те, що Сухопара І.Г. у своєму дослідженні чітко окреслила сутність і змістову структуру понять «толерантність», «сформованість толерантності в молодших школярів», науково обґрунтувала педагогічні умови, що сприяють динаміці цього процесу, визначила критерії, показники та чітко і послідовно схарактеризувала рівні досліджуваного явища.

Дисертаційна робота Сухопари І.Г. є комплексним теоретико-методичним дослідженням, у якому завдяки аналізу та узагальненню вітчизняної і зарубіжної філософсько-культурологічної, психолого-педагогічної і довідково-енциклопедичної літератури здійснено ґрунтовну систематизацію фактичного матеріалу зі значної кількості джерел нормативно-правового, наукового та навчально-методичного характеру (272 найменування, з них 5 іноземною мовою).

Результатами проведених досліджень, що містять наукову новизну, слід визнати такі положення дисертації:

- *уперше обґрунтовано педагогічні умови формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності (підвищення рівня готовності вчителів початкової школи до формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності; змістове і методичне забезпечення процесу формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності; залучення молодших школярів до суспільно значущої діяльності, спрямованої на виявлення толерантності);*

– визначено критерії з відповідними показниками: розуміння сутності толерантності та її значення в житті людини (знання про прояви доброчесності, чуйності, співчуття, співпереживання, терпимості; розуміння причин власної поведінки та поведінки інших людей у тих чи інших ситуаціях); здатність до емпатії (мотивація на виявлення доброчесності, чуйності, співчуття, співпереживання, терпимості); толерантна поведінка (виявлення доброчесності, чуйності, співчуття, співпереживання, терпимого ставлення до інших; уміння контролювати власну поведінку); схарактеризовано рівні (рефлексивний, ситуативний, початковий) сформованості толерантності в молодших школярів.

Заслуговує уваги і позитивної оцінки уточнення сутності таких понять: «толерантність» як інтегративна моральна якість особистості, в основі якої лежить ціннісне ставлення до інших людей, до себе, до навколошнього середовища; «сформованість толерантності у молодших школярів», яка є результатом цілісного організованого впливу, спрямованого на формування толерантної свідомості, яка шляхом виявлення толерантних емоцій і гуманістичних мотивів реалізується в толерантній взаємодії з іншими людьми.

Логічно побудованою та достатньо обґрутованою є структура дисертації, яка представлена вступом, трьома розділами, висновками, списком використаних джерел і додатками. Привертає увагу те, що зміст кожного розділу має конкретні й переконливі висновки, що свідчить про вміння автора працювати з науковим матеріалом, ґрунтовно аналізувати його та успішно робити належні узагальнення теоретичного і практичного характеру.

Перший розділ – «Формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності як наукова проблема» – присвячений аналізу сутності та змістової структури понять «толерантність», «сформованість толерантності у молодших школярів», визначено можливості позаурочної діяльності у співвідношенні щодо досліджуваного явища.

Відзначимо ґрунтовність підходу автора до побудови теоретичної бази дослідження, до якої увійшли не тільки теоретичні здобутки педагогічної

науки, а й форми наукового знання, що співвідносяться із суміжними дисциплінами (психологією, соціологією, культурологією), а також філософією.

Незважаючи на розрізну генезу наукових ідей, теорій, концепцій, на які спирається автор, звертає на себе увагу внутрішня логічність теоретичного базису дослідження, виражена у взаємозв'язку і взаємному доповненні його складових частин.

У тексті дисертації Сухопара І.Г. приділяє увагу характеристиці виявлених чинників реалізації досліджуваного феномену в позаурочній діяльності загальноосвітніх навчальних закладів, пов'язаних із сенситивністю молодших школярів щодо формування толерантності. На основі аналізу проблеми доведено також особливості урахування потенціалу позаурочної діяльності, що відображаються у специфічних змістових орієнтирах: відсутність оцінювання молодих школярів; можливість нерегламентованого спілкування суб'єктів навчально-виховного процесу, неформальної взаємодії педагогів, дітей, батьків; можливість здійснення цілеспрямованої роботи щодо формування толерантності в молодих школярів; своєчасна діагностика та корекція сформованості цієї якості особистості; використання різноманітних методів формування толерантності в молодих школярів тощо.

Робота засвідчує вміння автора узагальнювати наукову інформацію та робити власні висновки. На думку дослідниці, для забезпечення ефективності формування толерантності у молодих школярів є результат цілісної організованої взаємодії, спрямованої на формування толерантної свідомості, емоцій, гуманістичних мотивів, що забезпечує цілісність та результативність толерантної поведінки.

У другому розділі – «Стан сформованості толерантності в молодих школярів у позаурочній діяльності» – схарактеризовано критерії, показники та рівні сформованості толерантності в молодих школярів; представлено методику, хід і результати констатувального етапу дослідження.

З метою належного узагальнення теоретичного матеріалу та підготовки базису експериментального дослідження автором виокремлено критерії та

показники сформованості толерантності в молодших школярів до кожного з його компонентів: когнітивного, емоційно-ціннісного, поведінково-діяльнісного, взаємозв'язок яких у роботі чітко встановлений і обґрунтований.

У процесі дослідження Сухопарою І.Г. дібрано та комплексно використано діагностичний інструментарій з урахуванням вікових особливостей респондентів. Достовірність і аргументованість одержаних результатів дослідження забезпечується поєднанням методів кількісного та якісного аналізу, а також позитивними результатами впровадження авторських методик у практику.

Заслуговують уваги методика «Незакінчене речення», «Тест-малюнок» (модифікована методика Н. Щуркової), бесіди, метод розв'язання ситуацій морального змісту з опорою на зображення, створення ситуацій, які потребують виявлення доброзичливості, чуйності, співчуття, співпереживання, терпимого ставлення до інших; уміння контролювати власну поведінку; анкетування, під час яких з'ясовано думку щодо досліджуваної проблеми: (діагностика спрямованості особистості Б. Басса); опитувальник «Характер прояву емпатійних реакцій і поведінки в дітей»; педагогічні спостереження.

Вважаємо, що комплексне використання згаданих вище методів дослідження дало змогу дисерантці одержати більш достовірні результати діагностичного виміру щодо стану сформованості толерантності в молодших школярів.

Відзначимо, що проведений аналіз виявлення причин наявного стану сформованості толерантності в молодших школярів був доповнений емпіричним дослідженням, присвяченим анкетуванню вчителів початкової школи. Насамперед заслуговують уваги авторські методики діагностики: авторська анкета для вчителів початкової школи, індивідуальні бесіди, ранжування, тестування (тест «Ваші емпатійні здібності» В. Бойка, тест «Комунікативна толерантність» В. Бойка), цілеспрямовані педагогічні спостереження.

Вважаємо позитивним моментом проведення такого дослідження у межах виконання другого завдання, оскільки його результати значно підсилюють аргументацію сформульованих автором суперечностей.

У третьому розділі – «Експериментальна перевірка ефективності педагогічних умов формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності» – аналізується перебіг формувального етапу експерименту за розробленою програмою, представлено комплекс педагогічних умов формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності; обґрунтовано її експериментально перевірено їхню ефективність; розкрито зміст, проаналізовано основні результати дослідження.

Особливої уваги та позитивної оцінки заслуговують розроблені дисертантою педагогічні умови та методичний апарат їх застосування з метою успішного розв'язання проблеми формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності одночасно за двома напрямками – безпосередньо з дітьми та вчителями.

Так, перша педагогічна умова – *підвищення рівня готовності вчителів початкової школи до формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності* – реалізувалася шляхом цілеспрямованої роботи з педагогами під час проведення вчительських студій «Формуємо толерантну особистість» з метою надання їм необхідних знань з теорії та методики формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності.

Особливо імпонує широкий спектр форм та методів роботи, спрямований на підвищення емоційно-позитивної мотивації вчителів щодо організації процесу формування толерантності в молодших школярів: лекції, інтерактивні заняття, круглі столи, практикуми, тренінги, рольові ігри.

Друга умова – *змістове і методичне забезпечення процесу формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності* – здійснювалася за допомогою розробки й упровадження в позаурочну діяльність авторської наскрізної програми «Толерантний світ».

Пропонована програма включала сукупність як традиційних, так і інноваційних форм та методів виховання на основі гуманістичного особистісно орієнтованого підходу для учнів 1-4 класів експериментальних навчальних закладів: *виховні години*, зокрема «Як стати толерантним», «Правила толерантності», «Наш толерантний клас», «Правила толерантного спілкування»; *ранкові зустрічі* «Такий різний світ», «Толерантна людина: яка вона?», «Я пишаюся собою», «Я поважаю інших», «Терези толерантності»; *мандрівки, ігри-подорожі до країни Толерантності, тренінгові заняття* («Толерантність – що це?», «Я поважаю себе», «Я поводжусь толерантно», «Толерантний світ навколо»; *ігри-драматизації* «Рукавичка» (українська народна казка), В. Нестайко «Незвичайні пригоди в лісовій школі», О. Комова «Незадоволена Генрієтта» тощо; *перегляд і обговорення мульфільмів* «Квітка-Семицвітка», «Капітошка» і «Капітошко, повертайся!», «День, коли щастить», «Чарівні окуляри», «Просто так», «Курча в клітиночку», «Дзеркальце» тощо; *усні журнали; ігри* «Чарівна скринька», «Добрі ельфи», «Намисто унікальності», «Іграшки, що ожили» тощо; вправи «Віночок толерантності», «Емблема толерантності», «Терези толерантності», «Я – інший», «Оплески», «Олівець на двох» та ін.; *виховні ситуації* сприяли встановленню стосунків співпраці, орієнтації молодших школярів на діалогічну взаємодію з іншими людьми, надавали можливість випробувати здобуті теоретичні знання.

Третя педагогічна умова – *залучення молодших школярів до суспільно значущої діяльності, спрямованої на виявлення толерантності* – відбувалася через різноманітні її види: ігрову, комунікативну, трудову, художньо-естетичну тощо. Заслуговує на увагу і позитивну оцінку те, що зазначені види спільноти діяльності давали можливість молодшим школярам виявляти толерантність, практично реалізовувати навички співпраці, міжособистісного спілкування, прийняття спільнотного рішення, узгодження різних поглядів.

Практична реалізація третьої педагогічної умови впроваджувалася через основні форми організації позаурочної діяльності щодо формування толерантності в молодших школярів, зокрема виховні години, уявні подорожі,

тренінгові заняття, читання й обговорення казок, оповідань, віршів (порівняння характерів і вчинків героїв), демонстрація й обговорення мультфільмів і фільмів для молодших школярів; ігри; творчі завдання на узгодження спільної діяльності, інсценізації ситуацій, що виникають у житті дитини та спонукають її до дій і толерантних учинків; використання ситуацій, орієнтованих на констатацію емоційних станів людини.

Окремої позитивної оцінки заслуговує *проектна діяльність*, зокрема «Подорож світом», «Казки народів світу», «Ігри народів світу», «Національний одяг українців», «Іграшки українського народу», «У моєму родоводі – гордість нашого народу», «Я вірю в свою мрію, тому активно дію!»; спільні проекти разом із батьками: альбом «Життя класу», відеотека «Наш клас», газета «Наш клас»; виставки результатів спільної творчої діяльності (малюнків, творчих робіт) тощо.

З огляду на вищезазначене дисертація Сухопари Ірини Геннадіївни має важливе практичне значення. Автором створено та впроваджено у практику роботи початкової школи змістового і методичного забезпечення процесу формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності:

- комплексної програми діагностики рівня сформованості толерантності;
- змісту програми виховної діяльності «Толерантний світ» для молодших школярів,
- програми вчительських студій «Формуємо толерантну особистість»;
- спецкурс для майбутніх учителів початкової школи «Виховання толерантності в учнів початкової школи».

Сухопарою І.Г. доведено, що комплексне використання запропонованих форм і методів позаурочної діяльності, як традиційних, так і інтерактивних, ефективно сприятиме оптимізації означеного процесу.

Основні положення та висновки дисертації можуть бути використані у практичній діяльності вчителів початкової школи, вихователів групи продовженого дня; під час викладання у вищих педагогічних навчальних

закладах курсів «Теорія і методика виховання», «Педагогіка», «Методика виховної роботи» та спецкурсу «Виховання толерантності в учнів початкової школи»; для розроблення навчальних посібників із теорії і методики виховання; у системі післядипломної педагогічної освіти вчителів початкової школи як додовнення до програм тренінгів, лекцій і семінарів, метою яких є розвиток особистості.

Дисертаційне дослідження містить достатню кількість наочності (таблиць, рисунків, схем), що засвідчує прагнення дисерантки узагальнити одержаний емпіричний матеріал, установити залежності та взаємозв'язки явищ, засвідчити багатовимірність досліджуваного явища.

Вірогідність експериментальних даних забезпечується використанням сучасних засобів і методик проведення дослідження. У роботі дисерантка грамотно і коректно використовує математичний апарат. Положення, покладені в основу змісту дисертації та її структуру, підкріплюються статистичними даними.

У якості нових наукових результатів автором висунені положення щодо виявлення критеріїв та динаміка сформованості толерантності в молодших школярів за їх кількісними та якісними показниками. Поступове зростання показників на кінець педагогічного експерименту свідчить про ефективність запропонованих автором педагогічних умов.

Розроблені та апробовані педагогічні умови дозволили дисерантці отримати оптимальні результати щодо підвищеного рівня сформованості толерантності в учасників експерименту, а також готовності педагогічного колективу до різноманітних видів організації позаурочної виховної роботи із молодшими школярами.

Зміст автoreферату ідентичний з основними положеннями дисертаційної роботи, висновки якої засвідчують, що мета дослідження досягнута, а рекомендації, зроблені автором, та положення дисертації мають суттєве значення для поліпшення навчально-виховного процесу, а саме формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності.

Основні положення й результати дисертаційного дослідження викладено в 19 (15 одноосібних) публікаціях, із яких 8 статей відображають основні наукові результати (1 з них – у зарубіжному науковому фаховому виданні), 3 – апробаційного характеру, 8 – додатково відображають наукові результати дисертації).

Результати, представлені на захист, узгоджуються з даними, отриманими під час дослідно-експериментальної роботи, і дають підстави стверджувати, що завдання й поставлена мета дисертаційного дослідження виконані. Про відповідність, зокрема, свідчить експертиза даних, проведених в експериментальних закладах.

Поряд із позитивною оцінкою дисертаційної роботи Сухопари І.Г. вважаємо за необхідне висловити деякі зауваження і побажання:

1. Значно збагатилася б цінність рецензованого дисертаційного дослідження відображення аналізу особливостей формування толерантності в умовах полінаціонального дитячого колективу на основі досвіду педагогів-практиків.

2. Одним із важливих напрямів формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності є організація методичної роботи з батьками, однак у дисертації цей аспект розкрито недостатньо. У дослідженні доцільно було б звернути увагу на те, які саме методи та методичні рекомендації можуть використовуватись у системі роботи з батьками з питань дослідницької проблеми.

3. Отримані наукові факти були б переконливішими за умови більш детального висвітлення питання щодо змісту програми диференційованої роботи з представниками груп молодших школярів, які створювалися на основі гетерогенного принципу.

4. У дисертаційній роботі доцільно було б представити інші ефективні інноваційні методи та форми виховання, на яких реалізовувалась авторська програма вчительських студій «Формуємо толерантну особистість». Зокрема, творча майстерня, інтелект-кафе, методичний полілог тощо.

5. Рукопис містить чимало матеріалів, які б могли послугувати дисертантці основою для підготовки науково-методичного посібника з проблеми формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності.

Висловлені критичні судження не впливають на загальну позитивну оцінку дисертаційного дослідження. Вони швидше вказують на невикористані резерви роботи та мають характер наукової дискусії.

На підставі вищезазначеного правомірно зробити загальний висновок про те, що дисертаційне дослідження Сухопари Ірини Геннадіївни «Формування толерантності у молодших школярів у позаурочній діяльності» є самостійним завершеним дослідженням, що робить вагомий внесок у теорію і методику виховання, відповідно має суттєву практичну значущість, відповідає пунктам 9, 10, 12–14 “Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника”, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р., № 567, а її автор – Сухопара Ірина Геннадіївна заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.07 – теорія і методика виховання.

Офіційний опонент:

доктор педагогічних наук,
професор,
завідувач кафедри методики
викладання іноземних мов
Рівненського державного
гуманітарного університету

O.V. Безкоровайна

